Vaidika Jyotisham वैदिकज्योतिषम्

1. वैदिकः – तदधीते, तद्वेद (4.2.60)
   a. पु० वेदं वेत्ति, वेदम् अधीते वा ठञ्। १ वेदज्ञे ब्राह्मणे वेदेषु विहितः ठक् । २ वेदोक्ते कर्मणि त्रि० ।
2. ज्योतिषम् (ज्योतिष्, अच् अर्शआदि)- क्लीबम्।
   a. ज्योतिः सूर्य्यादि। तेषां गत्यादिकं प्रतिपाद्यतया अस्त्यस्येति अच्।) वेदाङ्ग- शास्त्रविशेषः। तत् ग्रहणादिगणनशास्त्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
3. ज्योतिषं नयनं विदुः" शिक्षा ।
   a. ज्योतिश्शास्त्रशब्दे। - ज्योतिषमागमशास्त्रं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम्" वृ० स० ७ अ० ।
   b. तारायाम्- स्त्री गौरा० ङीष् ।
   c. ज्योतिश्शास्त्रविदि- ज्योतिषं ज्ञेयत्वेनास्त्यस्य इनि । ज्योतिषिन् । ज्योतिःशास्त्राभिज्ञे त्रि०
4. पञ्चस्कन्धमिदं शास्त्रं होरागणितसंहिता। केरलिः शकुनञ्चैव ..॥" इति प्रश्नरत्नटीका॥ *॥

5. अस्य सम्बन्धादि यथा,

a. अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति चोदितः।

b. अभिधेयञ्च जगतां शुभाशुभनिरूपणम्॥

c. इज्याध्ययनसंक्रान्तिग्रहषोडशकर्म्मणाम्।

d. प्रयोजनञ्च विज्ञेयं तत्तत्कालविनिर्णयः॥ " इति नारदीयम्॥

6. अस्याध्ययनं द्विजैः कर्त्तव्यम्। यथा,

a. सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम्।

b. वेदस्य निर्म्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम्॥

c. विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्त्तं कर्म्म न सिध्यति।

d. तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा॥

e. अत एव द्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः॥ " इति नारदः॥ ॥

7. शूद्रस्य पाठनिषेधो यथा, —

a. स्नेहाल्लोभाच्च मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतो-ऽपि वा।

b. शूद्राणामुपदेशन्तु दद्यात् स नरकं व्रजेत्॥ " इति गर्गः॥ *॥

8. अस्य ज्ञानमावश्यकं यथा,

a. वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञाः।

b.तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान्॥

c. यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा।

d. तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्ध्नि संस्थितम्॥ - इति वेदाङ्गज्योतिषम्॥ ॥

9.अस्य अध्ययनफलं यथा, —

a.एवंविधस्य श्रुतिनेत्रशास्त्र-स्वरूपभर्त्तुः खलु दर्शनं वै।

b.निहन्त्यशेषं कलुषं जनानां षडब्दजं धर्म्मसुखास्पदं स्यात्॥ - इति माण्डव्यः॥

10. अस्य ज्ञाने फलं यथा,

a.ज्योतिश्चक्रे तु लोकस्य सर्व्वस्योक्तं शुभाशुभम्।

b.ज्योतिर्ज्ञानन्तु यो वेद स याति परमां गतिम्॥ इति गर्गः॥

11. ज्यौतिषिकः-

a.तदधीते, तद्वेद इत्यधिकारे ठक् (तद्धितः)। ज्योतिषमधीते वेद वा। **क्रतूक्थादिसूत्रान्तात्**। (4.2.60)

b.ज्योतिषशास्त्राभिज्ञे, तदध्येतरि च – अमरकोशः।

c. समानार्थकाः - सांवत्सर, ज्यौतिषिक, दैवज्ञ, गणक, मौहूर्तिक, मौहूर्त, ज्ञानिन्, कार्तान्तिक २। ८। १४। १। २

d. सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि। स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्त-ज्ञानि.कार्तान्तिका अपि॥

e. तत्करोति तदाचष्टे (व्या.वार्तिकम्) उदाहरणम् - नक्षत्रयोगे ञि। पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति।

---

12. नक्षत्रम्

a. क्ली। नक्षति शोभां गच्छति स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति वा।

b. नक्ष गतौ + अमि- नक्षि-यजि-वधि-पतिभ्योऽत्रन्। उणा। ३।१०५। इति अत्रन् ।

13. वेदस्य उदाहरणानि - प्रजापतेस्त्रयस्त्रिꣳशद्दुहितर आसन् ..

a. सलिलँ वा इद मन्तराऽसीत्। यदतरन्न्। तत्तारकाणा न्तारकत्वम्। (1.5.2)

b. यो वा इह यजते। अमुꣳ स लोक न्नक्षते। तन्नक्षत्राणा न्नक्षत्रत्वम्।। (1.5.2)

c. प्रबाहुग्वा अग्रे क्षत्राण्यातेपुः। तेषामिन्द्रः~ क्षत्राण्याऽदत्त। न वा इमानि क्षत्राण्यभूव.न्निति। तन्नक्षत्राणा न्नक्षत्रत्वम्। (2.7.18) अत्र नक्षत्रमिति शब्देन क्षत्रहीनत्वं बलहीनत्वं सूच्यते। इति विषमो दृष्टान्तः। (इन्द्रानुग्रहयुक्तं तपः फलति, सक्षत्रं भवतीति भावः)।

d. ... अहोरात्रे पार्श्वे। नक्षत्राणि रूपम्। नक्षत्रशब्दस्य रूपशब्दसाहचर्यं वेदे बहुत्र प्रसिध्यति। (निरूपणम्- पूर्व्वः रूपधातुः-स्वरूपकथने। अनुमानं निरूप्यत इत्यनुमानखण्डम्। इति दुर्गादासः॥) रूपम्- क्ली (रूयते कीर्त्त्यते रौतीति वा) रु + "खष्पशिल्पशष्पेति । " उणा० ३ । २८ । इति पः दीर्घश्च । रूपयतीति । रुप् + अच् वा ।) स्वभावः। सौन्दर्य्यम्। इति रूपशब्दस्य सौन्दर्यम्। नक्षत्राण्येव जगतस्सौन्दर्यमिति बहुधा प्रत्यपादि।

e. ऐतरेय ब्राह्मणम्- ऊर्ध्वो वै प्रथम.स्त्र्यह- स्तिर्य.ङ्मध्यमो-ऽर्वा.ङुत्तम,-स्स यदूर्ध्वꣳ प्रथम स्त्र्यह- स्तस्मा दय.मग्नि रूर्ध्व उद्दीप्यत- ऊर्ध्वा ह्येतस्य दि-,ग्यत्तिर्य ङ्मध्यम- स्तस्मा.दयँ वायु

स्तिर्य.ङ्वते- तिरश्ची.रापो वहन्ति- तिरश्ची ह्येतस्य दि,ग्य.दर्वा.ङुत्तम-स्तस्मा.दसा.वर्वा.ङ्प-त्यर्वा.ङ्र्ष-**त्यर्वाञ्चि नक्षत्रा**-ण्यर्वाची ह्येतस्य दिक्, सम्यञ्चो वा इमे लोका- स्सम्यञ्च एते त्र्यहा- स्सम्यञ्चोऽस्मा इमे लोका, श्रिश्रयै दीद्यति- य एवँ वेद।। 4.4.25।। अर्वाञ्चि भवन्ति नक्षत्राणि- अर्वाञ्चं प्रकाशं तन्वन्तीति भावः।

f. अथर्ववेदे - ये वा इह यज्ञै रार्ध्नुवं.स्तेषा मेतानि ज्योतींषि-यान्यमूनि नक्षत्राणि, तन्नक्षत्राणा न्नक्षत्रत्वँ- यन्न क्षियन्ति, दर्शपूर्णमासौ वै यज्ञस्यावसानदर्शौ, ये वा अनिष्ट्वा दर्शपूर्णमासाभ्यां सोमेन यजन्ते- तेषा मेतानि ज्योतींषि-यान्यमूनि नक्षत्राणि पतन्तीव। तद्यथा ह वा इद मस्पष्टावसाने-नेहावसास्यसि- नेहाव सास्यसीति नोनुद्यन्त- एवं हैवैतेऽमुष्मा ल्लोका न्नोनुद्यन्ते, त एते प्रच्यवन्ते।। 2.1.8।।

14. यजुर्वेदे महाग्निचयनप्रकणे नक्षत्रेष्टकोपधानमन्त्राः–

i. कृत्तिका नक्षत्र मग्नि र्देवता- ऽग्ने रुचस्स्थ प्रजापते र्धातु स्सोमस्यर्चेत्वा रुचे त्वा द्युते त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा -

ii. रोहिणी नक्षत्रं प्रजापति र्देवता-

iii. मृगशीर्ष न्नक्षत्रꣳ सोमो देवता-

iv. आर्द्रा नक्षत्रꣳ रुद्रो देवता-

v. पुनर्वसू नक्षत्र मदिति र्देवता-

vi. तिष्यो नक्षत्रं बृहस्पति र्देवता-

vii. आश्रेषा नक्षत्रꣳ सर्पा देवता-

viii. मघा नक्षत्रं पितरो देवता-

ix. फल्गुनी नक्षत्रम्।। 26।।-

x. अर्यमा देवता-

xi. फल्गुनी नक्षत्रं भगो देवता-

xii. हस्तो नक्षत्रꣳ सविता देवता-

xiii. चित्रा नक्षत्र मिन्द्रो देवता-

xiv. स्वाती नक्षत्रँ वायु र्देवता-

xv. विशाखे नक्षत्र मिन्द्राग्नी देवता-

xvi. अनूराधा नक्षत्रं मित्रो देवता-

xvii. रोहिणी नक्षत्र मिन्द्रो देवता -

xviii. विचृतौ नक्षत्रं पितरो देवता-

xix. अषाढा नक्षत्र मापो देवता-

xx. अषाढा नक्षत्रँ विश्वे देवा देवता-

xxi. श्रोणा नक्षत्रँ विष्णु र्देवता-

xxii. श्रविष्ठा नक्षत्रँ वसवो देवता-

xxiii. शतभिष ङ्नक्षत्र मिन्द्रो देवता-

xxiv. प्रोष्ठपदा नक्षत्र मज एकपाद्देवता-

xxv. प्रोष्ठपदा नक्षत्र महि र्बुध्नियो देवता-

xxvi. रेवती नक्षत्रं पूषा देवता-

xxvii. अश्वयुजौ नक्षत्र मश्विनौ देवता-

xxviii. अपभरणी र्नक्षत्रँ यमो देवता-

पूर्णा पश्चा ❋ द्यत्ते देवा अदधुः ❋।। 28।।

15. यजुर्वेदे विकृतिनक्षत्रेष्टिषु बहवो विशेषाः वर्तन्ते। नक्षत्रदर्शनस्य कर्मसम्बन्धं कथं प्रतिपत्तव्यमिति बोध्यते। पुण्याहवाचनप्रयोगे, अयं खण्डैः निवेशितः, यथा नित्यकृत्येषु च नक्षत्रदर्शनं सर्वैः क्रियेत। तथा

हि। उत्तमसन्ध्याकालोऽपि तारकोपेतत्वमेवेति स्पष्टीकृतम् स्मृत्या–

उत्तमा तारकोपेता ... प्रातस्सन्ध्या ...

a. अथ तैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके, प्रथमेऽनुवाके वैकृतिनक्षत्रेष्टकामन्त्रा उक्ताः। द्वितीयतृतीययोरनुवाकयोः कर्मानुष्ठानाय पुण्यकालो निरूप्यते। तस्य च अनारभ्याधीतत्वात्, कर्मविशेषसंबन्धापादकस्य वाक्यादेरभावाच्च- क्रत्वर्थत्वं नास्ति, किंतु पुरुषार्थत्वम्- इत्यवगन्तव्यम्। तत्रास्मिन्ननुवाके, नक्षत्रमुपजीव्य कालविशेषं विधत्ते।

i. यत्पुण्य.न्नक्षत्रम्। तद्बद्धुर्वीतोपव्युषम्। यदा वै सूर्य उदेति। अथ नक्षत्र न्नैति। यावति तत्र सूर्यो गच्छेत्। यत्र जघन्यं पश्येत्। तावति कुर्वीत यत्कारी स्यात्। पुण्याह एव कुरुते। एवꣳ ह वै यज्ञेषुञ्च शतद्युम्नञ्च माथस्यो निरवसाययाञ्चकार।

ii. ज्योतिश्शास्त्रप्रसिद्ध्या, कर्तुः स्वस्य क्रियमाणस्य कर्मणश्च अनुकूलत्वेन पुण्यं यन्नक्षत्रमस्ति, उपव्युषम् उषःकालसमीपे तन्नक्षत्रं <u>बद्धुर्वीत- बाढं कुर्वीत</u>। आकाशे

सूर्योदयदेशादूर्ध्वम्, एतावति दूरे तन्नक्षत्रं तिष्ठतीति बुद्धौ दृढनिश्चयं कुर्यात्। उपव्युषमित्यस्यैवाऽभिप्रायः स्पष्टीक्रियते।

iii. यस्मिन्काले सूर्य उदेति तस्मिन्काले तन्नक्षत्रं पुरुषो नैति न प्राप्नोति। सूर्यप्रकाशेन तिरोहितत्वाद्द्रष्टुं न शक्यत इति, उदयात्प्रागेव नक्षत्रदर्शनकाले तस्य स्थानविशेषं निश्चिनुयात्। तच्च नक्षत्रं यावत्प्राच्यामुदयं प्राप्य पश्चिमाभिमुखं गच्छति। तथा सति, यस्मिन्देशे नक्षत्रस्थानं स्वेन निश्चितं, तत्स्थानात् प्राचीनः समीपदेशः तन्नक्षत्रापेक्षया जघन्यः। तस्मिन् जघन्यदेशे यावति काले सूर्यो गच्छेत् - तावति काले स्वेन कर्तव्यं कर्म कुर्यात्।

iv. यत्कर्म करोतीति यत्कारी तादृशश्चिकीर्षुः पुरुषः, सः तस्मिन्काले प्रारभेत। तथ सति सत्स्वपि शास्त्रोक्तेषु कालदोषेषु, तेषां दोषाणामुपशमात्, अयं पुरुषः पुण्याह एव तत्कृतवान्भवति। तदेतसांप्रदायिकम्।

v. यस्मात् मात्स्यो नाम कश्चिदृषिः, यज्ञेषुनामकं शतद्युम्नं च पुरुषम्, ईदृशे मुहूर्ते कारयित्वा निश्शेषेण श्रैष्ठ्यं प्रापयामास। (दृष्टान्तः)

b. अथ प्रसङ्गात् लोकद्वये श्रेयस्साधनं नक्षत्रसमूहध्यानविशेषं विधत्ते।

c. यो वै नक्षत्रियं प्रजापतिँ वेद। उभयो रेनँ लोकयो र्विदुः। हस्त एवाऽस्य हस्तः। चित्रा शिरः। निष्ट्या हृदयम्। ऊरू विशाखे। प्रतिष्ठाऽनूराधाः। एष वै नक्षत्रिय४ प्रजापतिः। य एवँ वेद। उभयो.रेनँ लोकयो र्विदुः।।7।। अस्मिꣳ श्चाऽमुष्मिꣳश्च।

d. नक्षत्राण्येव शरीरं यस्य प्रजापतेः, तं प्रजापतिं यः पुरुषो वेद उपास्ते, तं पुरुषं लोकद्वये देवा मनुष्याश्च जानन्ति। तथाविधख्यातियुक्तो भवतीत्यर्थः।

i. यदिदं हस्तनक्षत्रं तदेव प्रजापतेर्हस्तस्थानीयम्।

ii. चित्रानक्षत्रं तु शिरस्स्थानीयम्।

iii. निष्ट्या स्वातीनक्षत्रं तु हृदयस्थानीयम्।

iv. विशाखानक्षत्रमूरुस्थानीयम्।

v. अनूराधानक्षत्रं पादस्थानीयम्।

vi. एवमुपास्यमानः प्रजापतिर्नक्षत्रियः। य एवं वेदेत्यादेः पुनरभिधानमुपसंहारार्थम्। उभयलोकयोः प्रसिद्धो भवति।

e. अथ प्रासङ्गिकं किंचिल्लौकिकं काम्यं कर्म विधत्ते –

i. याङ्कामयेत दुहितरं प्रिया स्यादिति। तान्निष्ट्याया.न्दद्यात्। प्रियैव भवति। नेव तु पुन.रा गच्छति।

ii. निष्ट्या स्वातीनक्षत्रं तस्मिन्नक्षत्रे दत्ता दुहिता पत्युः प्रियैव भवति। किं त्वस्ति कश्चिदन्यो विशेषः। पितृगृहं नाऽगच्छत्येवऽगन्तुं मनस्तु न कुरुते। नेयं नक्षत्रनिन्दा किं तु प्रीत्यतिशयप्रापकत्वेन नक्षत्रस्तुतिरेव।

f. अथान्यत् किञ्चिल्लौकिकं कर्म विधत्ते –

i. अभिजिन्नाम नक्षत्रम्। उपरिष्टा दषाढानाम्। अवस्ताच्छ्रोणायै। देवासुरा स्सँयत्ता आसन्न्। ते देवा स्तस्मिन्नक्षत्रेऽभ्यजयन्न्।। 8।। यदभ्यजयन्न्। तदभिजितोऽभिजित्त्वम्। यङ्कामयेतानपजय्य ञ्जयेदिति।

तमेतस्मि न्नक्षत्रे यातयेत्। अनपजय्य.मेव जयति। पापपराजित मिव तु।

ii. उत्तराषाढानक्षत्रस्य यश्चतुर्थः पादः, श्रवणनक्षत्रस्य यः प्रथमः पादः - तदुभयं मिलित्वा नक्षत्रसन्धिरूपमभिजिदाख्यं किंचिन्नक्षत्रम्। देवास्तस्मिन्नक्षत्रे युद्धं कृत्वाऽभितो जितवन्तः। तस्मादभिजिदिति नाम संपन्नम्। एवं सति, केनाऽपि जेतुमशक्यं सैन्यमयं राजा जयत्विति कामयमानः, अभिजिन्नक्षत्रे प्रयत्नं कारयेत्ततो जयत्येव। किं त्वस्ति किंचिदन्यत्, शत्रोः पापेन तदीयं सैन्यं पराजितमिव भवति। अस्य राज्ञो न कश्चित्प्रयासः। इयमपि पूर्ववन्नक्षत्रप्रशंसैव।

g. अथ श्रौतकर्माङ्गत्वेन रेवतीं विधत्ते, काम्येष्टीनां विशिष्टकालनिर्देशाभावात्। –

i. प्रजापतिꣳ पशू.नसृजत। ते नक्षत्रन्नक्षत्र.मुपातिष्ठन्त। ते समावन्त एवाऽभवन्न्। ते रेवती.मुपाऽतिष्ठन्त।। 9।। ते रेवत्यां प्राऽभवन्न्। तस्मा द्रेवत्यां पशूना.ङ्कुर्वीत। यत्किञ्चाऽर्वाचीनꣳ सोमात्। प्रैव भवन्ति।

ii. प्रजापतिना सृष्टाः पशवो रेवतीव्यतिरिक्ते तस्मिन्नक्षत्रे स्वकीयस्वामिगृहे समागतास्ते च समा एवाभवन्। समशब्दादुत्पन्न आवतुप्रत्ययः स्वार्थिकः। यावन्तः समागताः तावन्त एव, न तु वृद्धिं गताः। रेवत्यां तु स्वामिगृहं प्राप्ताः प्रभूता अभवन्। तस्मात्सोमयागात् अर्वाचीनं पशूनां संबन्धि यत्कर्म, वायव्यँ श्वेतमालभेत इत्यादि .. तद्रेवत्यां कुर्वीत तेन पशवः प्रभूता एव भवन्ति।

h. नामनिरुक्त्या देवसंबन्धेन च नक्षत्राणि प्रशंसति –

i. स॒लि॒लँ वा इ॒द म॑न्त॒राऽऽसी॑त्। यदत॑रन्न्। तत्तार॑काणा न्तारक॒त्वम्।

ii. द्यावापृथिव्योरन्तः मध्ये, यदिदं स्थावरजङ्गमात्मकं जगद्दृश्यते- तत्सर्वं पुरा प्रलयकाले सलिलमेवाऽऽसीत्। तदानीं कृत्तिकाद्याः सलिलं तीर्त्वा लोकान्तरेषु गताः। तस्मात्तरन्तीति व्युत्पत्त्या तारकत्वं संपन्नम्। अयमेव नक्षत्रप्रादुर्भावसूचकः। लोकप्राप्तिः स्वकीयस्थानावाप्तिः।

iii. यो वा इह यजते। अमुꣳ स लोक.न्नक्षते। तन्नक्षत्राणा न्नक्षत्रत्वम्।।

iv. यो यजमान इह नक्षत्रयुक्ते काले यागं करोति स यजमानोऽमुं स्वर्गं लोकं नक्षत्रे प्राप्नोति। नक्ष गताविति धातुः । अतो नक्षते- इति व्युत्पत्त्या नक्षत्रत्वं संपन्नम्।

v. देवगृहा वै नक्षत्राणि। य एवँ वेद। गृह्येव भवति।

vi. किंच देवतागृहसदृशान्येतानि नक्षत्राणि। यथा मनुष्या नक्षत्रत्वं संपन्नम्। किंच देवतागृहसदृशान्येतानि नक्षत्राणि। यथा मनुष्या गृहेषु दीपप्रकाशेन व्यवहरन्ति, एवं देवा नक्षत्रप्रकाशेन व्यवहरन्ति। अतः प्रशस्तानि नक्षत्राणि। एवं वेदिता प्रशस्तगृहो बहुगृहो वा भवति।

i. अथ प्रसङ्गालौकिकं कंचिद्धर्म विधत्ते–

i. यानि वा इमानि पृथिव्या श्चित्राणि। तानि नक्षत्राणि। तस्मा.दश्लीलनामꣳ श्चित्रे। नावस्ये न्न यजेत। यथा पापाहे कुरुते। तादृगेव तत्।

ii. पृथिव्याः सम्बन्धीनि चित्राणि विविधानि ग्रामनगरादीनि स्थानानि यानि सन्ति तानि नक्षत्रसदृशानि। यथा द्युलोके नक्षत्राणि विविधान्युपकारकाणि च दृश्यन्ते तद्वद्ग्रामादीन्यपि। तस्माद्भूसंबन्धिचित्ररूपं यत्स्थानम् अश्लीलनामकं प्रतिकूलनक्षत्रसदृशं निन्दितं स्थानं, म्लेच्छजनभूयिष्ठं तस्मिन् अश्लीलनाम्नि ग्रामे निवासं यागाद्यनुष्ठानं च न कुर्यात्। यथा पापाहे निषिद्धदिने कृतं नोपकारकं, तथा निषिद्धदेशेऽपि कृतं तादृशमेव भवति।

j. अथ नक्षत्राणामुत्तमाधमविभागं दर्शयितुं देवयमसंबन्धित्वेन नक्षत्राण्युपन्यस्य तत्संचारं दर्शयति –

i. देवनक्षत्राणि वा अन्यानि।। 11।। यमनक्षत्रा.ण्यन्यानि। कृत्तिका४ प्रथमम्। विशाखे उत्तमम्। तानि देवनक्षत्राणि। अनूराधा४ प्रथमम्। अपभरणी रुत्तमम्। तानि यम नक्षत्राणि। यानि देवनक्षत्राणि। तानि दक्षिणेन परियन्ति। यानि यमनक्षत्राणि।। 12।। तान्युत्तरेण।

ii. एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्या इति विहितस्य एनप्रत्ययस्य अदूरार्थवाचित्वात्, देवलोकस्य समीपे दक्षिणपार्श्वे कृत्तिकादीनि परिभ्रमन्ति। अनूराधादीनि तु यमलोकस्य समीप उत्तरपार्श्वे परिभ्रमन्ति।

k. अथ निर्वचनमुखेन यमनक्षत्राणाम् <u>अनुराधादि अपभरण्यन्तानाम</u>धमत्वं दर्शयति।

i. अन्वेषा मराथ्स्मेति। तदनूराधाः। ज्येष्ठ.मेषा.मवधिष्मेति। तज्ज्येष्ठघ्नी। मूल मेषा मवृक्षामेति। तन्मूलवर्हणी। यन्नासहन्त। तदषाढाः। यदश्लोणत्।। 13।। तच्छ्रोणा। यदशृणोत्। तच्छ्रविष्ठाः। यच्छत मभिषज्यन्न्। तच्छतभिषक्। प्रोष्ठपदेषूदयच्छन्त। रेवत्या मरवन्त। अश्वयुजो रयुञ्जत। अपभरणी ष्वपावहन्न्। तानि वा एतानि यमनक्षत्राणि।

ii. पुरा कदाचिद्युयुत्सवो देवाः परस्परमिदमब्रुवन्।

1. एषामसुराणां युद्धार्थे वयमनुकूलया सामग्र्याऽरात्स्म समृद्धा अभूमेति, यस्मिन्नक्षत्रे तदिदं वचनमब्रुवन्, तस्य

नक्षत्रस्यानूराधा इति नाम संपन्नम्। तदनुकूलया सामग्र्या राद्धिः समृद्धिरत्रेति व्युत्पत्तेः।

2. एषामसुराणां मध्ये ज्येष्ठ पुरुषं मुख्यमवधिष्मेति यस्मिन्नक्षत्रेऽब्रुवन्, तस्य नक्षत्रस्य ज्येष्ठघ्नीति नाम। तत्र नामैकदेशेन ज्येष्ठेति लौकिको व्यवहारः। भीमसेनो भीम इतिवत्।

3. एवमसुराणां मूलं निवासस्थानमवृक्षाम विच्छिन्नं कृतवन्तो वयमिति यस्मिन्नक्षत्रेऽब्रुवन्, तस्य नक्षत्रस्य मूलबर्हणीति नाम। मूलस्य बर्हणमुद्यमनम् उच्छेदनमत्रेति व्युत्पत्तेः। अत्राऽप्येकदेशेन लौकिको व्यवहारः।

4. ययोर्नक्षत्रयोर्देवकृतमुपद्रवं सोढुमशक्ता असुराः, तस्य नक्षत्रद्वयस्य अषाढा इति नाम। न सहन्तेऽत्रेति व्युत्पत्तेः।

5. श्रोणेति धातुः संघवाची। यस्मिन्नक्षत्रे प्रहारसंघः असुरेष्वभूत्, तस्य श्रोणेति नाम। श्रवणमिति लौकिकव्यवहारः।

6. यस्मिन्नक्षत्रे देवैरुक्तमधिक्षेपम् असुरसंघोऽशृणोत्, तस्य श्रविष्ठा इति नाम। धनिष्ठेति लौकिकव्यवहारः।

7. यस्मिन्नक्षत्रेऽसुरकृतं प्रहाराणां शतं देवा अभिषज्यन्ननायासेन चिकित्सितवन्तः, तस्य शतभिषगिति नाम।

8. प्रोष्ठपदाख्ये नक्षत्रद्वये देवाः स्वकीयान्यायुधानि असुरयोधनाय उद्यतवन्तः, तस्मान्नक्षत्रद्वयस्य प्रोष्ठपदनामत्वम्।

9. यस्मिन्नक्षत्रे देवा अरवन्त असुरभीतिकरं शब्दमकुर्वन्, स्तस्य रेवतीति नाम।

10. यस्मिन्नक्षत्रे देवा रथेष्वश्वान्योजितवन्तः, तस्य अश्वयुगिति नाम।

11. यस्मिन्नक्षत्रे प्राणानामपहारमसुरा अवहन्, तस्यापभरणीति नाम। प्राणभरणादपगतत्वात्।

12. तान्येतान्यनूराधादीनि यमवदसुराणां मरणहेतुत्वात् यमनक्षत्राणि।

l. तत्र नामनिर्वचनादेव तेषामधमत्वेन वर्जनत्वप्रतीतेः इतरनक्षत्रेषु कृत्तिकादिषु उत्तमत्वप्राप्त्या, तेषु लौकिकवैदिककाम्यानुष्ठानं विधत्ते –

i. यान्येव देवनक्षत्राणि। तेषु कुर्वीत यत्कारी स्यात्। पुण्याह एव कुरुते।। 14।।

ii. यत्कामं कर्म करोतीति यत्कारी, स पुरुषः तत्कर्म देवनक्षत्रेषु कुर्वन्, इतरेषां कालदोषाणामुपशान्त्या पुण्याहे एव कृतवान्भवति।।

---

m. द्वितीयानुवाके नक्षत्रोपजीवनेन शुभकालो निरूपितः। तृतीये दिवसभागोपजीवनेन शुकालो निरूप्यते। अह्नः पञ्च विभागाः प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्णसायाह्नशब्दाभिधेयाः। तत्राऽऽद्यन्तयोः स्वभावविशेषं दर्शयति –

16. यजुर्वेदे, तस्मिन्नेव प्रकरणे

a. नक्षत्रेष्टका मन्त्राः क्वचिविकृतिरूपे चयने द्रष्टव्याः। यथाऽनारभ्याधीतं सामिधेनीसाप्तदश्यं, प्रकृतौ प्रत्यक्षश्रुतेन पाञ्चदश्येन अवरुद्धायाम्, अवकाशमलभमानं विकृतौ निविशते।

i. एवमेतेऽपि मन्त्राः प्रत्यक्षश्रुतैः कृत्तिका नक्षत्रमग्निर्देवता इत्यादिमन्त्रैः अवरुद्धायां, प्रकृतौ अवकाशाभावात् विकृतौ निविशन्ते।

1. तत्र प्रथमं मन्त्रमाह – अग्नेः कृत्तिकाः।..... अग्निर्नक्षत्रस्य स्वामी तस्य स्वभूताः सप्त कृत्तिका अम्बा, दुला, नितत्निः, अभ्रयन्ती, मेघयन्ती, वर्षयन्ती, चुपुणीका। ताश्च मध्ये वर्तन्ते। शुक्रं तेजो दीप्तिसाधनं काष्ठं वा तच्च परस्तात्परपार्श्वे वर्तते। ज्योतिर्ज्वाला सा चाऽवस्तादपरपार्श्वे वर्तते। तासामुभयपार्श्वयोः शुक्रज्योतिषोरभिमानिदेवते अत्यन्तदीप्तिमत्यौ परं दीपयन्त्यौ वर्तेते। एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम्।

2. द्वितीयं मन्त्रमाह – प्रजापते रोहिणी।.....

प्रजापतिर्नक्षत्रस्वामी देवस्तस्य स्वभूता रोहिणी मध्ये वर्तते। आप ओषधयश्च पार्श्वद्वये वर्तन्ते।

3. तृतीयं मन्त्रमाह –सोमस्येन्वका।..... इन्वका मृगशीर्षसंघगतास्तारकाः। विततानि विस्तीर्णास्तन्तवः। वयन्तः पटस्य निर्मातारो देवताविशेषाः।

4. चतुर्थं मन्त्रमाह – रुद्रस्य बाहू।..... बाहुशब्देन द्विवचनान्तेन आर्द्रानक्षत्रमुपलक्ष्यते। बाहुवत्प्रयत्नहेतुत्वात्। मृगयवो व्याधविशेषा देवाः। विक्षारो विशिष्टो लक्ष्यवेधः।

5. पञ्चमं मन्त्रमाह – आदित्यै पुनर्वसू।.....

6. षष्ठं मन्त्रमाह – बृहस्पतेस्तिष्यः। ..... जुह्वतो होमकर्तार ऋत्विजः। यजमानाः स्वामिनः।

7. सप्तमं मन्त्रमाह – सर्पाणामाश्रेषाः.....अभ्यागच्छतः सर्पनृत्तदर्शनार्थमुत्सुका अभिमुखमागच्छन्तः पुरुषाः।

अभ्यानृत्यन्तः फणानां प्रसारणेनाभिमुखं नृत्तं कुर्वन्तः सर्पाः।

8. अष्टमं मन्त्रमाह – पितृणां मघाः।..... रुदन्तो रोदनं कुर्वन्तो बन्धवः। अपभ्रंशो देहपातः।

9. नवमं मन्त्रमाह – अर्यम्णः पूर्वे..... जाया प्रसिद्धा । ऋषभो भर्ता सेक्ता पुरुषः।

10. दशमं मन्त्रमाह – भगस्योत्तरे।..... उत्तरे इत्यत्र फल्गुनी इत्यनुवर्तते। पितृगृहात् कन्यया नीयमाना धनविशेषा वहतवः। तेषां वोढारो वहमानाः।

11. एकादशं मन्त्रमाह – देवस्य सवितुर्हस्तः।..... प्रसवः कार्येषु प्रेरणम्। सनिर्धनदानम्।

12. द्वादशं मन्त्रमाह- इन्द्रस्य चित्रा। ... चिन्त्यमानं वस्तुतत्त्वम् ऋतमुच्यते। वाच्यमानं वस्तुतत्त्वं सत्यम्।

13. त्रयोदशं मन्त्रमाह – वायोर्निष्ट्या व्रततिः।..... निष्ट्या स्वातिः। व्रततिर्वायुना चालयितुं शक्या वल्ली। असिद्धिर्वल्ल्या अधःपातः।

14. चतुर्दशं मन्त्रमाह – इन्द्राग्नियोर्विशाखे।.....

कर्षकेण बलीवर्दगलयोः स्थाप्यमानं काष्ठं युगम्।

कृषमाणाः कृषिकर्तारः।

15. पञ्चदशं मन्त्रमाह – मित्रस्यानूराधाः।.....

समुखत्वेनावस्थितमुन्नतं देशमारोढुमुद्यतं

पदमभ्यारोहत्। पूर्ववत्कृतारोहणं पदमभ्यारूढम्।

16. षोडशं मन्त्रमाह – इन्द्रस्य रोहिणी।.....

रोहिणीशब्देन ज्येष्ठोच्यते संग्रामारोहणहेतुत्वात्। शृणत्

हिंसनोद्युक्तं स्वकीयं बलम्। प्रतिशृणत्प्रतिकूलत्वेन

हिंसोद्युक्तं परकीयं बलम्।

17. सप्तदशं मन्त्रमाह – निर्ऋत्यै मूलवर्हणी।

बवयोरभेदः। यन्मूलनक्षत्रं तदेव

विरोधिपदार्थनिवर्हणशक्तित्वात् वर्हणीत्युच्यते।

प्रतिकूलां सेनां भग्नां कुर्वन्तः पुरुषाः प्रतिभञ्जन्तः।

स्वात्मानं प्रातिकूल्येन हिंसन्तः पुरुषाः प्रतिशृणन्तः।

18. अष्टादशं मन्त्रमाह – अपां पूर्वा अषाढाः।

परसैन्याभिभवक्षमं बलं वर्चः। समितिर्युद्धम्।

19. एकोनविंशं मन्त्रमाह – विश्वेषां देवानामुत्तराः।

जयाभिमुखं सैन्यमभिजयत्। लब्धजयमभिजितम्।

अस्मिन्मन्त्र उत्तरा इत्यत्राषाढा इत्यनुवर्तते।

20. विंशं मन्त्रमाह – विष्णोः श्रोणा।.....

श्रवणनक्षत्रं श्रोणा। तल्लोकजिज्ञासवः पुरुषाः

पृच्छमानाः। तल्लोकप्राप्त्युपायः पन्थाः।

21. एकविंशं मन्त्रमाह – वसूनाꣳ श्रविष्ठाः।

धनिष्ठानक्षत्रं श्रविष्ठाः। पूर्वमनुभूतमैश्वर्यं भूतम्।

अनुभूयमानमनुभविष्यमाणं च भूतिः।

22. द्वाविंशं मन्त्रमाह – इन्द्रस्य शतभिषक्। अत्र त्विन्द्रशब्देन परमैश्वर्ययोगाद्वरुणो गृह्यते क्षत्रस्य राजा वरुणोऽधिराजो नक्षत्राणाँ शतभिषग्वसिष्ठः इति मन्त्राम्नानात्। विश्वं व्यचति व्याप्नोतीति विश्वव्यचा

वृष्टिः। विश्वेषां सस्यानामाधारभूतः क्षेत्रविशेषो विश्वक्षितिः।

a. पूर्वं चित्रानक्षत्रस्वामी योऽयमिन्द्र उक्तः सोऽयं त्वष्टा परमैश्वर्ययोगादिन्द्र उच्यते। अन्यत्र त्वष्टा नक्षत्रमभ्येति चित्राम् इति मन्त्राम्नानात्। यत्त्विन्द्रस्य रोहिणीत्युक्तं तत्र ज्येष्ठानक्षत्राधिपतिः प्रसिद्ध एव- इन्द्रो ज्येष्ठामनु नक्षत्रमेति इत्येवमाम्नानात्।

23. त्रयोविंशं मन्त्रमाह – अजस्यैकपदः पूर्वे प्रोष्ठपदाः। अजशब्देनैकपाच्छब्देन च सूर्योऽभिधीयते तँ सूर्यं देवमजमेकपादम् इति मन्त्राम्नानात्। जगदनुग्रहाय स्वेच्छागृहीतं शरीरं मुक्त्वा मनुष्यवत्कर्मपारतन्त्र्येण जन्माभावादस्याजत्वम्। एक एव पद्यते संचरतीत्येकपात् सूर्य एकाकी चरति इति मन्त्रान्तरविशेषात्। विश्वेषां नराणां हितं जगत्प्रकाशनं

वैश्वानरम् आदित्याज्ज्यते वृष्टिः इति स्मृत्यभिहितम्। वृष्टिद्वारा विश्वेषां निवासहेतुत्वं वैश्वावसवम्।

24. चतुर्विंशं मन्त्रमाह – अहेर्बुध्नियस्योत्तरे। अहिशब्देन बुध्नियशब्देन चाऽवसथाख्यः पञ्चमोऽग्निरुच्यते। अत एवाऽधानप्रकरणे अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय इत्याम्नातम्। सोऽयमहिंसकत्वात् अन्येन हिंसितुमशक्यत्वाच्चाहिः। बुध्ने मूले जगदादावुत्पन्नत्वात् बुध्नियः। उत्तरे इत्यत्र प्रोष्ठपदा इत्यनुवर्तते। राजसूयादियागविशेषेष्वभिषेककर्तार ऋत्विजोऽभिषिञ्चन्तः। सोमयागेष्वभिषवं कुर्वन्तोऽभिषुण्वन्तः।

25. पञ्चविंशं मन्त्रमाह – पूष्णो रेवती। गावः प्रसिद्धाः। वत्साश्च पोषणीयाः।

26. षड्विंशं मन्त्रमाह – अश्विनोरश्वयुजौ।.....

देवभिषग्भ्यामश्विभ्यां चिकित्सनीय एकस्थाननिवासो

जनसंघो ग्रामः। परराष्ट्रे गच्छन् जनसंघः सेना।

साऽप्यश्विभ्यां चिकित्सनीयैव।

27. सप्तविंशं मन्त्रमाह – यमस्यापभरणीः।.....

पापिजनान् घातयितुं बलादानयन्तो दूता अपकर्षन्तः।

आनीतानां यातनां कुर्वन्तोऽपवहन्तः।

28. एतेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषु नक्षत्राधिपतिदेवताया

अनुकूलौ पार्श्वद्वयवर्तिनौ अर्थौ योजनीयौ।

29. अष्टाविंशैकोनत्रिंशयोर्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति –

पूर्णा पश्चाद्यत्ते देवा.....

17. यजुर्वेदे नक्षत्रेष्टिविधानस्य अत्यन्तविस्तारो दृश्यते। अग्निर्नः पातु इत्यरभ्य षड्ड अनुवाकेषु 63 दशतिषु प्रकरणमेतन्निरूप्यते।।

18. अथैतेषां नक्षत्रज्योतिषां मानवानाञ्च कस्सम्बन्धः इत्युक्ते,

a. यथा ध्रुवः स्वकं मण्डलं प्रापदिति पुराणगाथा।

b. तथा – सुकृतां वा एतानि ज्योतीꣳषि यन्नक्षत्राणि, तान्येवावरुन्धते (यजमानः इति शेषः)।

c. अग्निना वै देवास्सुवर्गं लोकमायन्, ता अमूः कृत्तिका अभवन्, यस्यैता उपधीयन्ते सुवर्गमेवलोकमेति, गच्छति प्रकाशम्। चित्रमेवभवति।

d. मण्डलेष्टका उपदधाति... देवपुरा एव प्रविशति।

e. विश्वज्योतिष उपदधाति। .. इमानेवैतान् लोकान् ज्योतिष्मतः कुरुते। अथो प्राणानेव यजमानस्य दाधृति।

f. नार्तिमार्छत्यग्निं चिक्यानः।।

19. अथ खेचराणां ग्रहादीनां प्रसक्तिं परिशीलयामः (अथर्ववेदे - अ शौ 19 काण्ड 01अनुवाकः 12 सूक्तम्)

- **इमानि यानि पञ्चेन्द्रियाणि मनष्षष्ठानि मे हृदि ब्रह्मणा संशितानि। यैरेव ससृजे घोर न्तैरेव शान्तिरस्तु नः।।** 5।। -
- **शं नो मित्रः शं वरुणः शं विवस्वांछमन्तकः।**
  उत्पाताः पार्थिवान्तरिक्षाः शं नो दिविचरा ग्रहाः।। 7।।

मित्रवरुणौ व्याख्यातौ। विवस्वान् विवासयति अपगमयति तम इति विवस्वान्। विपूर्वाद् वसेर्वसुः। यद्वा। धनस्य नाम विव इति। तद् अस्यास्तीति मतुप्। मादुपधायाः (पा 8,2,9) इति वत्वम्। अन्तकः सर्वेषां प्राणिनाम् अन्तम् अवसानं करोतीति अन्तकः। अन्तोपपदात् करोतेः डः,

अन्यत्रापि दृश्यते (पावा 3,2,48) इति डः। पार्थिवाः पृथिव्यां आन्तरिक्षाः अन्तरिक्षे मध्यमलोके भवा उत्पाताः। शं भवन्तु इति शेषः। दिविचराः दिवि द्युलोके चराः संचरन्तो ग्रहाः कालचकवशात् परिभ्राम्यन्तः अङ्गारकाद्याः। मित्रादयः सर्वेऽपि नः अस्माकं शम् दोषशमकाः सुखकरा भवन्तु।

- **शं नो भूमिर्वेप्यमाना शमुल्का निहतं च यत्। शं गावो लोहितक्षीराः सं भूमिरवतीर्यतीः।।8।।**

पार्थिवान् आन्तरिक्षांश्च उत्पातान् आह।

- भूकम्पः- वेप्यमाना कम्पमाना। व्यत्ययेन कर्तरि श्यन् प्रत्ययः। यद्वा प्राणिसंहारककालेन वेप्यमाना कम्प्यमाना। (कर्मणि सार्वधातुके यक् (पा 3,1,67 इति यक्प्रत्ययः।) सा भूमिः नः अस्माकं शम् शान्त्यै कम्पदोषपरिहाराय भवतु।
- तथा उल्कानिहतम् उल्काभिः आयतज्वालारूपेण पतन्तीभिर्बाधितं दग्धं यद् विद्यते, तत् च शम् अस्तु।
- लोहितक्षीराः लोहितमेव क्षीरं यासां ताः लोहितदोग्ध्र्यो गावः च शम् दोषनिर्हारिका भवन्तु।
- अवदीर्यती अवदीर्यमाणा। दृ विदारणे। ऋत इद्धातोः (पा 7,1,100) इति इत्त्वम्। हलि वा (पा 8,2,77) इति दीर्घः। व्यत्ययेन लटः शत्रादेशः। (चर्त्वादेशः- तकारादेशः) अवदीर्यमाणा द्विधा भवन्ती भूमिः च शं भवतु। भूमिः कम्पनविदरणदोपजनितम् अनर्थं शमयतु।

- अन्तरिक्षम् उल्काभिहननजनितं दुरितं, गावो लोहितदोहनजं दोषं शमयन्तु इति।

नक्षत्रमुल्काभिहतं शमस्तु नः शं नोभिचाराः शमु सन्तु कृत्याः।
शं नो निखाता वल्गाः शमुल्का देशोपसर्गाः शमु नो भवन्तु ।।9।।

- उल्काभिहतम् समन्ताद् आकाशात् पतन्तीभिः आयतज्वालाभिरुपप्लुतं नक्षत्रम्। अभिचाराः मारणार्थे शत्रुभिः क्रियमाणानि कर्माणि। (अभिपूर्वाश्चरतेः अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् (पा 3,3,19) इति कर्मणि घञ्प्रत्ययः।) उशब्दः अप्यर्थे। कृत्याः अभिचारकर्मभिरुत्पादिताः पिशाच्यः। अभिचारकर्माणि जडत्वात् स्वयमेव शत्रुसमीपम् आगत्य न निघ्नन्ति, किं तु हिंसिकाः पिशाचीरुत्पादयन्ति। तेऽभिचाराः, ताः पिशाच्यश्च शम् उपद्रवशमनाय सन्तु भवन्तु। (कृञः श च (पा 3,3,100) इति स्त्रियां करोतेः क्यप् प्रत्ययः। ह्रस्वस्य पिति (पा 6,2,72) इति तुक्।)
- तथा निखाताः भूमावप्रकाशं निगूहिता वलगः। पीडार्थे भूमेरधो बाहुप्रदेशे निखन्यमानाः अस्थिकेशादिवेष्टिताः विषवृक्षादिनिर्मिताः पुत्तल्यो वलगा इत्युच्यन्ते। तथा तैत्तिरीयके- रक्षोहणो वलगहनः इत्यत्र समाम्नायते। असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन्, तान् बाहुमात्रेऽन्वविन्दन्, तस्माद्

बाहुमात्राः खायन्ते (तै 6,2,11,1) इति। तेपि वलगा नः अस्माकं शम् भवन्तु।

- उल्काः आकाशामन्निष्पतन्त्य आयतज्वालाः। उल्कादर्शनम् अनर्थकारि। उल्काः स्वदर्शनजनितं दुरितं शमयन्तु। देशोपसर्गाः देशे जनपदे उपसर्गा ईतिबाधाः। उशब्दश्चार्थे। तेपि शम् शान्ता भवन्तु।

- **शं नो ग्रहाश्चन्द्रमसाः शमादित्यश्च राहुणा। शं नो मृत्युर्धूमकेतुः शं रुद्रास्तिग्मतेजसः।। 10।।**

- चान्द्रमसाः चन्द्रमसः संबन्धिनश्चन्द्रमण्डलस्य भेदकाः भवतु। आदित्यस्य अतितेजस्वित्वेन इतरग्रहैरुपप्लवाभावाद् राहुणेति विशेषितम्।
- तथा मृत्युः मारको धूमकेतुः उत्पातः। धूमकेतोरनिष्टकारित्वं कौशिकेन सूत्रितम्- **अथ यत्रैतद् धूमकेतुः सप्तर्षीन् उपधूपयति- तद् अयोगक्षेमाशङ्कम्** इत्युक्तम् (कौसू 127,1) इति। स धूमकेतुः शम् दोषनिर्घाताय भवतु।
- तिग्मतिजसः तीक्ष्णतेजसो रुद्राः रोदका एतत्संज्ञका देवाश्च स्वतेजः संतापकम् शम् उपद्रवं परिहरन्तु।
- **शं रुद्रा शं वसव.श्शमादित्याः शमग्नयः। शं नो महर्षयो देवा.श्शं देवा.श्शं बृहस्पतिः।।11।।**

- रुद्राः एकादश। वसवः अष्टौ। आदित्याः द्वादश।
- अग्नयः वैतानिकास्त्रयः सभ्यावसथ्याभ्यां सह पञ्च वा। एकः स्मार्तो वाऽग्निः।
- महर्षयः सप्त। देवाः द्योतमानास्तेजोरूपाः। महर्षिविशेषणम् एतत्।
- देवाः इन्द्रादयः। बृहस्पतिः तेषां पुरोधाः। एते रुद्रादयः नः शम् शान्त्यै भवन्तु।

ब्रह्म प्रजापतिर्धाता लोका वेदाः सप्तऋषयोग्नयः। तैर्मे कृतं स्वस्त्ययनमिन्द्रो मे शर्म यच्छतु ब्रह्मा मे शर्म यच्छतु। विश्वे मे देवाः शर्म यच्छन्तु सर्वे मे देवाः शर्म यच्छन्तु ।।12।।

- ब्रह्म। बृहतेर्मनिन्प्रत्ययः। देशकालाऽनवच्छिन्नं सच्चिदानन्दलक्षणं परं ब्रह्म।
- प्रजापतिः प्रजानां पालकः सर्वनियन्ता सर्वान्तर्यामी।
- धाता सर्वस्य धाता चतुर्मुखो ब्रह्मा।
- लोकाः सप्तसंख्याकाः।
- वेदाः साङ्गाश्चत्वारः।
- सप्तर्षयः प्रसिद्धाः।
- आप्रयः व्याख्याताः।

- तैः सर्वैः मे मम स्वरूययनम्। स्वस्तीति अविनाशिनाम। तस्य अयनं प्राप्तिः कृतम् स्वस्त्ययनं क्षेमप्रापणं कृतम्। (आशंसायां भूतवच्च (पा 3,3,132) इति भूतवत् प्रत्ययः।)
- इन्द्रो मे शर्म सुखं यच्छतु प्रयच्छतु । दाण् दाने। पाघ्रा (पा 7,3,78) इत्यादिना यच्छादेशः। एवं ब्रह्मा मे इत्याद्या.स्त्रयः व्याख्येयाः।
- **यानि कानि चिच्छान्तानि लोके सप्तऋषयो विदुः। सर्वाणि शं भवन्तु मे शं मे अस्त्वभयं मे अस्तु।।13।।**
- उक्तानुक्तानि शान्तिकारणानि संगृह्य आह—सप्तर्षयः अतीन्द्रियार्थद्रष्टारः, लोके सर्वेषु लोकेषु यानि यानि चिद् वस्तूनि शन्तानि शान्तिकारणानि विदुः जानन्ति, तानि सर्वाणि मे शं भवन्तु।
- एतत्सूक्तप्रतिपाद्यस्यार्थस्य संग्रहेण वचनं शं मे अस्त्विति।
- शान्ता द्यौः (1) इत्यादिना द्युलोकादयः शान्ता भवन्तु इति यद् उक्तं तस्यायम् अर्थः—मे अभ अस्तु सर्वतः सुखम् अस्तु। अभयम् भयराहित्यं च अस्तु इति।

20. अथर्ववेदे- चित्राणि साक न्दिवि रोचनानि सरीसृपाणि भुवने जवानि। तुर्मिशं सुमति मिच्छमानो अहानि गीर्भि स्सपर्यामि नाकम्।।

1।। -

a. सुहव मग्ने कृत्तिका रोहिणी चास्तु भद्रं मृगशिर श्शमार्द्रा। पुनर्वसू सूनृता चारु पुष्यो भानु राश्लेषा अयनं मघा मे।। 2।। -

b. पुण्यं पूर्वा फल्गुन्यौ चात्र हस्त श्चित्रा शिवा स्वाति सुखो मे अस्तु। राधे विशाखे सुहवाऽनुराधा ज्येष्ठा सुनक्षत्र मरिष्टमूलम्।।

3।। -

c. अन्नं पूर्वा रासतां मे अषाढा ऊर्ज न्देव्युत्तरा आ वहन्तु। अभिजिन्मे रासतां पुण्यमेव श्रवण श्रविष्ठाः कुर्वतां सुपुष्टिम्।।

4।। -

d. आ मे मह च्छतभिष.ग्वरीय आ मे द्वया प्रोष्ठपदा सुशर्म। आ रेवती चाश्वयुजौ भगं म आ मे रयिं भरण्य आ वहन्तु।। 5।।-

21. प्रार्थनम् –

a. यानि नक्षत्राणि दिव्य1(अ)न्तरिक्षे अप्सु भूमौ यानि नगेषु दिक्षु।
प्रकल्पयं.श्चन्द्रमा यान्येति सर्वाणि ममैतानि शिवानि सन्तु।।
1।। -

b. अष्टाविंशानि शिवानि शग्मानि सह योगं भजन्तु मे। योगं प्र पद्ये
क्षेमञ्च क्षेमं प्र पद्ये योगञ्च नमोऽहोरात्राभ्यामस्तु।। 2।। -

c. स्वस्तितं मे सुप्रात स्सुसायं सुदिवं सुमृगं सुशकुनं मे अस्तु।
सुहवमग्ने स्वस्त्य1(अ)मर्त्य.ङ्गत्वा पुनरायाऽभिनन्दन्न्।। 3।। -

d. अनुहवं परिहवं परिवादं परिक्षवम्। सर्वैर्मे रिक्तकुम्भा न्परा
तान्त्सवित स्सुव।। 4।। -

e. अपपापं परिक्षवं पुण्यं भक्षीमहि क्षवम्। शिवा ते पाप नासिका
पुण्यग श्चाभि मेहताम्।। 5।।

f. इमा या ब्रह्मणस्पते विषूची र्वात ईरते। सध्रीची.रिन्द्र ताꣳ कृत्वा
मह्यं शिवतमा.स्कृधि।। 6।।

g. स्वस्ति नो अस्त्वभय न्नो अस्तु नमोऽहोरात्राभ्यामस्तु।। 7।।-